

УДК 94:159.953(477): 37.035(477)
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215325

Ірина ТИМКІВ

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії та суспільних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, індекс 46027 (irinavasiruk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9676-9572>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3918167/iryna-tymkiv/>

Бібліографічний опис статті: Тимків, І. (2020). Прагматичні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 371–382. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325>.

ПРАГМАТИЧНІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Анотація. *Мета статті* – окреслити функціональний потенціал історичної пам'яті та проаналізувати її роль у практиках і стратегіях політичного виховання молоді. **Методологічною основою дослідження** слугують провідні принципи наукового пізнання: науковості, системності, історизму та плюралізму. Статтю виконано із використанням таких методів, як проблемно-хронологічний, системно-структурний, логіко-аналітичний, емпірико-теоретичний. **Наукова новизна.** Доведено, що звернення до історичної пам'яті може стати дієвим інструментом політичної освіти та виховання молоді, однак воно безпосередньо залежить від цілей, які ставлять перед собою держава і влада. **Висновки.** Визначено особливості політичного виховання в Україні й проаналізовано вплив на цей процес основних компонентів історичної пам'яті, її соціокультурний і духовний простір. Процес політичного виховання багатогранний за метою, завданнями,

© Ірина Тимків, 2020

ISSN 2312-2595 (Print) ISSN 2664-3715 (Online)

змістовим наповненням, формами, методами і прийомами. Здійснення політичного виховання із врахуванням прагматизму історичної пам'яті як його актуального складника вимагає оновлення змісту і методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін та створення у державі системи політичної освіти і виховання. Ключовими рисами історичної пам'яті, що розкривають її прагматичні концептуалізації, визначено емоційну забарвленість та вибірковість. Прагматична зорієнтованість історичної пам'яті визначає вибір чинних історичних осіб та подій. У такий спосіб героями національно-державницької версії історії стають персоналії, які є своєрідними символами становлення і утвердження державності.

Ключові слова: історична пам'ять; політичне виховання; освіта; молодь; політика.

Iryna TYMKIV

PhD (Philosophy), Lecturer, Department of Philosophy and Social Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2 Maksym Kryvonis Str., Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (irinavasiruk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9676-9572>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3918167/iryna-tymkiv/>

To cite this article: Tymkiv, I. (2020). Prahmatychni kontseptualizatsii istorychnoi pam'iaty u problemnomu poli politychnoho vykhovannia [Pragmatic conceptualizations of historical memory in the problem field of political education]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 4/46, 371–382.* doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215325> [in Ukrainian].

PRAGMATIC CONCEPTUALIZATIONS OF HISTORICAL MEMORY IN THE PROBLEM FIELD OF POLITICAL EDUCATION

Summary. *The purpose of the article is to outline the functional potential of historical memory and analyze its role in the practices and strategies of political education of youth. The methodological basis of research serve as key principles of scientific knowledge: scientific,*

*systematic, historical and pluralism. The article uses such methods as: problem-chronological, systemic and structural, logical and analytical, empirical and theoretical. **The scientific novelty.** It has been proved that recourse to historical memory can be an effective tool for political education and upbringing of young people, but it directly depends on the goals set by the state and government. **Conclusions.** The article identifies the features of political education in Ukraine and analyzes the impact on this process of the main components of historical memory, its socio-cultural and spiritual space. The process of political education is multifaceted in purpose, objectives, content, forms, methods and techniques. The implementation of political education, taking into account the pragmatism of historical memory as its relevant component, requires updating the content and methods of studying social sciences and humanities and creating a system of political education and upbringing in the state. Among the characteristic features of historical memory that determine its pragmatic conceptualizations are its emotional coloration and selectivity. The pragmatic orientation of historical memory determines the choice of current historical figures and events. In this way, the heroes of the national-state version of history are personalities who are a kind of symbols of the formation and establishment of statehood.*

Key words: historical memory; political education; education; youth; politics.

Постановка проблеми. Вивчення окремих аспектів функціонування історичної пам'яті, її функцій, особливостей, реалізації комеморативної політики різними державами ще з ХХ ст. не втрачають актуальності. У сучасному соціумі спостерігається низка маніпуляцій з історичною та колективною пам'яттю, яку часто використовують як засіб для здійснення політичних маніпуляцій, легітимації чи делегітимації. Цим зумовлена потреба ґрунтовного теоретичного вивчення і практичного впровадження ефективної стратегії політичного виховання молоді, один з ключових елементів якого – історична пам'ять.

Аналіз основних досліджень. В українському науковому дискурсі історична пам'ять розглядається у філософських, психолого-педагогічних, політичних, соціологічних та історичних контекстах. Серед фундаментальних теоретичних напрацювань виокремлено праці, присвячені проблемам виховання (у тому числі політичного). Це дослідження К.-О. Апеля, В. Андрущенко, В. Сухомлинського, Г. Ващенко, В. Бега, Ю. Габермаса, Дж. Дьюї,

Н. Лумана, М. Михальченка, В. Масненко, М. Пролесєва, І. Радіонової, Г. Онкович, К. Ясперса, О. Вишневецького, В. Кременя, Б. Буяка, С. Рябова, Л. Стародубцевої та ін.

Аналіз проблеми історичної пам'яті у навчальних та виховних практиках політичного виховання вимагає звернення до проблем філософсько-педагогічної антропології (Ф. Анкерсміт, Т. Адорно, Г. Гадамер, М. Гайдеггер, К. Ясперс, В. Андрищенко, М. Култаєва, М. Михальченко та ін.).

XX ст. актуалізувало дослідження проблем історичної/колективної/соціальної/культурної пам'яті. Зокрема А. Бергсон, Е. Дюркгейм та М. Хальбвакс започаткували теорію пам'яті. Подальшого вивчення проблеми пам'яті набули у Т. Адорно, Ф. Йейтс, М. Фуко, П. Нора, П. Рікера, П. Хаттона, Я. Ассмана, П. Коннертона, Й. Рюзена, Р. Козеллека, Б. Шацької, А. Ассман, Ж. Мінка, М. Барга, Л. Репніної, І. Савельєвої, М. Румянцевої, Ж. Тощенко та ін.

Проблема формування та функціонування історичної пам'яті перебуває у полі студій сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів, таких як: Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, Г. Корж, В. Жадько, А. Киридон, І. Гирич, С. Єкельчик, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр, Ю. Кисла, А. Коник, Л. Нагорна, О. Смоляр, В. Степанков, Н. Яковенко, Я. Калакура, О. Бойко, В. Солдатенко, В. В'ятрович, І. Кресіна, О. Фостачук та ін.

Дослідження функціонального потенціалу історичної пам'яті та його реалізації в освітніх і виховних практиках зумовило актуалізацію окремих проблем української історії, що перебували у сфері наукових зацікавлень А. Каппелера, Я. Грицака, В. Кременя, В. Лісового, Л. Зашкільняка, Н. Яковенко, І. Гирича, А. Портнова.

Мета статті – окреслити функціональний потенціал історичної пам'яті та проаналізувати її роль у практиках і стратегіях політичного виховання молоді.

Виклад основного матеріалу. Перед сучасною молоддю постає низка запитань щодо формування та структурування політико-ідеологічного простору держави. Зокрема, вони пов'язані із з'ясуванням їхнього ставлення до тих ідеологічних цінностей, які представляються суб'єктами політичного процесу, формування

політичних і ідеологічних пріоритетів, уявлень про конкретні цілі в контексті політичних відносин, способів та засобів їхнього досягнення.

Філософська система кожної історичної епохи висуває свій оригінальний чи актуальний уже знаний образ людини. Кардинальні зміни в житті суспільства вносять відповідні корективи у виховний ідеал (Буюк, 2012, с. 51). Як зазначав О. Вишневецький (2008): «...через десять років життя ставитиме до українця зовсім інші вимоги, ніж ті, які ставило донедавна і до яких наша виховна традиція пристосувалася» (с. 566). Політичне виховання має враховувати особливості кожного з етапів суспільного розвитку і його сучасні виклики.

На сьогодні розроблено широкий спектр теорій виховання: персоналістичні, академічні (традиціоналістські, класичні, загальні), соціальні, спіритуалістичні (метафізичні), соціокогнітивні, психокогнітивні, технологічні (техносистемні та системні) (за О. Сухомлинською).

Понятійно-категоріальне визначення «політичного виховання» має методологічний характер і виступає актуальним завданням сучасної освітньої та виховної системи. Проблеми з дефініюванням пов'язані із багатозначністю визначення «виховання», яке лежить в його основі і може розглядатися і в контексті педагогічної діяльності, і як явище суспільного життя, пов'язане із соціальною адаптацією.

Особливості політичного виховання полягають у тому, що воно є двостороннім процесом і буде продуктивним лише за умови неперервної постійної взаємодії. Процес виховання – багатогранний за завданнями, змістом, формами, методами і прийомами.

Видатний педагог А. Макаренко писав: «Я під метою виховання розумію програму людської особистості, програму людського характеру, при цьому в поняття «характер» я вкладаю весь зміст особистості, тобто і характер зовнішніх проявів та внутрішньої переконливості, і політичне виховання, і знання – абсолютно всю картину людської особистості; я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати програму людської особистості, до якої повинні прагнути» (Макаренко, 1990). Педагог відносив до основних принципів виховання повагу і вимогливість, щиросердечність і відкритість, принциповість, турботливість і уважність,

знання, вправи, загартування, працю, колектив, сім'ю, перше дитинство, кількість любові та міру суворості, дитячі радощі, гру, покарання, заохочення (Севастьянова, 2013, с. 130).

Дослідниця педагогічної спадщини А. Макаренка, О. Севастьянова зауважила: «Кожен викладач, учитель, вихователь завжди повинен пам'ятати, що насамперед йому треба розбудити у своїх вихованців шляхетність і людяність, бажання віддавати людям усе накопичене працею й відшліфоване знанням, виховати в них щедрість душі, вміння бачити все гарне, що зароджується і розквітає в нашому житті і суспільстві» (Севастьянова, 2013, с. 130).

На сьогоднішній день українська молодь перебуває у стані кардинальних політичних змін, що, зі свого боку, призводить до трансформації політичної культури на демократичних засадах в українському суспільстві. Відбувається переоцінка суспільних та культурних цінностей молодими громадянами (Царенко, 2011, с. 111).

Два компоненти у політичному вихованні: раціональний та емоційний – виділяє С. Рябов. Раціональний компонент полягає у передачі потрібної політичної інформації, формуванні певної системи політичних знань. Він втілюється у політичній освіті. Будь-яка політична організація намагається забезпечити необхідний для свого самозбереження та саморозвитку мінімум знань у своїх членів. Унаслідок цього вона змушена створювати свою систему політичної освіти, якою займається будь-яка держава. Через стандарти шкільної та вишівської освіти, засоби масової інформації, що контролюються нею, держава здійснює цілеспрямований вплив на політичну свідомість та поведінку громадян, намагається виробити в них якості, адекватні характеру політичного режиму. Систему державної політичної освіти складають шкільні та вишівські політологічні курси, політичні програми державних теле- і радіокомпаній, політичні рубрики газет і журналів, що контролюються урядом. У структурі політичних партій також діють свої системи політичної освіти, за допомогою яких партійні маси інформуються про цілі та завдання партії, програмні принципи її діяльності, стратегію і тактику. Системи партійної освіти передбачають партійні школи (у тому числі й вищі),

гуртки політичних знань, теоретичні та пропагандистські журнали, газети. Великі партії контролюють теле- і радіоканали або мають на них свої програми.

Емоційний компонент політичного виховання зводиться до вироблення певного ставлення до політичних об'єктів та явищ, він пов'язаний із формуванням сталих емоційних преференцій людей, які часом діють незалежно від свідомості у політичній сфері (Рябов, 1994, с. 167–168).

Дослідники виділяють такі функції політичного виховання, як виховна, освітньо-комунікативна та розвивально-нормативна (Грицай, 2009).

Саме завдяки політичному вихованню особистість засвоює та розвиває характерні для тієї політичної системи, що її оточує, суспільні цінності й моральні засади, правила і норми, звичаї та традиції, які, зазнаючи певних трансформацій, передавалися від покоління до покоління у колективній та історичній пам'яті.

Два підходи у розробці теоретичних і методологічних аспектів у проблемі виховних можливостей історичної пам'яті: традиціоналістський (історична пам'ять – складова нації як етнічної, «природної» спільноти) та конструктивістський (пов'язує об'єктивізацію історичної пам'яті з процесами взаємодії та комунікації багатьох позицій) розглядає Г. Корж (2012).

Осмислення гуманістичного потенціалу історичної пам'яті йшло паралельно з освоєнням величезного масиву знань про людину і набутий нею досвід цивілізованого співжиття. Досить звернутися до класичної гегелівської спадщини, щоб зрозуміти її головний посил: призначення пам'яті – «робити події сучасними», наповнювати прагматичні рефлексії щодо минулого життям сьогодення (Нагорна, 2012, с. 18).

Актуальним при дослідженні концептуалізації історичної пам'яті у проблемному полі політичного виховання буде звернення до аналізу її структури. Зокрема, В. Полянський виділяє такі основні компоненти історичної пам'яті:

- *етноісторична пам'ять* у вигляді спогадів про походження та предків. Осягнення і осмислення минулого народу є одним з вирішальних факторів залучення людини до духовного життя;

- *соціальна пам'ять*, в яку входять уявлення людей про спосіб і рівень життя на різних етапах існування етносу;

- *політична пам'ять*, що включає в себе знання людей про колишні форми державного устрою. Якщо етнос мав свою державність, її становлення і розвиток викликає великий інтерес. Втрата державності з тих чи тих історичних причин тягне за собою хворобливі емоції;

- до *соціокультурної пам'яті* входить широка палітра уявлень індивідів про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції і звичаї, про зародження писемності, про моральні і соціальні норми, які утвердилися у певному суспільстві;

- *конфесійна пам'ять*. В її основі – уявлення індивідів про культові обряди минулого і прийняття релігії. У певних умовах на якийсь період часу релігія може висунутися на перший план в етнічну самосвідомість і чинити вирішальний вплив на поведінку людей в позитивному або негативному аспектах.

- *пам'ять про історично сформовані форми спілкування з іншими народами*, про культуру міжнаціонального спілкування. В історичних традиціях і звичаях усіх етносів закладені шанобливе ставлення і терпимість до людей інших національностей і віросповідання. Затвердження цивілізованих відносин між народами відбувається не стихійно. Воно можливе лише в тому випадку, якщо індивіди, а також їхні етнічні лідери зможуть поставити загальнолюдські інтереси вище національних і діяти відповідно до них (Полянський, 1999, с. 16–17).

Структуру соціокультурного та духовного простору національної пам'яті можна репрезентувати як сукупність умовних блоків, серед яких:

- 1) люди, ідеї, наративні комплекси, часописи;
- 2) монументальний/семантичний простір (пам'ятники, архітектура, назви вулиць, парків, площ);
- 3) університети, осередки духовності і культури;
- 4) архіви, бібліотеки, музеї;
- 5) живопис, музика, театр (Буряк, 2012, с. 46).

Морально-етичний виховний потенціал історичної пам'яті визначається такими ціннісними засадами, як гуманізм, демократизм, толерантність, культурна релевантність (Корж, 2012, с. 11).

Для історичної пам'яті характерним є прагматичний аспект. Умотивовано його можна пов'язувати із такими її характеристиками, як емоційна забарвленість та вибірковість. «Кожен чи кожна із нас певною мірою дисциплінує свою пам'ять на кшталт Шерлока Голмса, запам'ятовуючи насамперед те, що, на його чи її власну думку, вкрай важливо для подальшого існування, забуваючи непотрібні для сьогодення і майбуття моменти минулого досвіду. Соціальний запас знання – це не хаотичне нагромадження всього того, що знали дотепер, а впорядкований набір релевантних для сьогодення думок, навичок, умінь, рецептів, ритуалів і практик. Причому це впорядкування пам'яті здійснюють у відповідних інститутах відповідальні за це фахівці» (Кебуладзе, 2013, с. 30).

На думку І. Гирича, шкільна історія ніколи не керувалася, або керувалася лише частково, міркуваннями науковості (науковість і об'єктивність – речі, які далеко не завжди збігаються). Навпаки, вона завжди підпорядковувалася критеріям політичної доцільності виховання підростаючого покоління в дусі, вигідному замовнику – державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, що дозволить досягти певних політичних цілей (Гирич, 2011, с. 56).

Прагматична зорієнтованість історичної пам'яті, що є невід'ємною складовою політичної освіти і виховання, визначає вибір діючих історичних осіб та подій. У такий спосіб героями національно-державницької версії історії стають персоналії, що є своєрідними символами становлення і утвердження державності. Як зазначає Ю. Ганжуров: «При такому підході головними історичними персоналіями стають передовсім державні та політичні керманічі, діячі науки та культури, а також «народні герої». Так само вирішується доля подій. До основних об'єктів потрапляють ті, що відбивають важливі етапи становлення державності (боротьба за незалежність, національна революція тощо). За такою вибірковістю втрачається неперервність подій. В результаті виклад історії мовою національної пам'яті призводить до відомої «гри з часом»: хронологічні прогалини, пролонгація часу чи його стиснення» (Ганжуров, б.р.).

Як пише В. Кебуладзе, «Ми не маємо пам'ятати все принаймні тому, що існують, так би мовити, офіційні місця пам'яті

(музеї, меморіали, пам'ятники, які самою своєю назвою виказують свою питому функцію) й професійні пригадувачі (історики, бібліотекарі, музеєзнавці тощо)» (Кебуладзе, 2013, с. 30–31). Посилаючись на А. Шюца, автор стверджує, що «добре обізнаний громадянин» має знати не про минуле, а про експертів з минулого, до яких завжди можна звернутися у відповідних інституціях. Одна з головних відмінностей демократичного суспільства від тоталітарного й авторитарного полягає в тім, що в першому ці експерти – справжні науковці, що формують свої наративи в конкуренції з наративами інших інтелектуалів, натомість у тоталітарних й авторитарних суспільствах експерти з історії обслуговують панівний наратив, що легітимує тоталітарну чи авторитарну владу. Такі експерти навіть і не науковці у властивому сенсі, адже вони не відкриті до вільного обговорення власних ідей; це – державні чиновники, що займаються не так наукою, як ідеологією» (Кебуладзе, 2013, с. 31).

Висновки. Таким чином, реалізація завдань політичного виховання із врахуванням прагматизму історичної пам'яті, що є його актуальною складовою, вимагає оновлення змісту, форм, методів вивчення соціально-гуманітарних дисциплін та створення у державі системи політичної освіти і виховання. Звернення до історичної пам'яті може бути дієвим інструментом політичної освіти та виховання молоді, однак мусимо констатувати, що воно перебуває у безпосередньому зв'язку із цілями, що їх ставлять перед собою держава та влада.

Джерела та література

- Буряк, Л.** (2012). Соціокультурний та духовний часопростір національної пам'яті: проблема структурування. *Національна та історична пам'ять*, 4, 42–51.
- Буяк, Б.** (2012). *Політичне виховання молоді (філософсько-освітній аспект)*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка.
- Вишневецький, О.** (2008). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Київ: Знання.
- Ганжуров, Ю.** (б.р.). *До питання актуалізації концептів національної пам'яті*. Взято з <http://www.memory.gov.ua/publication/do-pitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-pam-yati>.
- Гирич, І.** (2011). *Концептуальні проблеми історії України*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.

- Грицай, С. (2009). *Актуальні проблеми громадсько-політичного виховання*. Взято з http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/11.html.
- Кебуладзе, В. (2013). Пам'ять і забуття. *Філософська думка*, 6, 29–35.
- Корж, Г. (2012). *Історична пам'ять у стратегіях національно-патріотичного виховання*. (Автореф. дис. ... канд. філософ. наук). Харків.
- Макаренко, А. (1990). *О воспитании*. Москва: Политиздат.
- Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Полянський, В. (1999). Историческая память в этническом самосознании народов. *Социс*, 3, 11–20.
- Поснова, Г. (2004). Особливості політичної культури молоді. *Соціальна психологія: Український науковий журнал*, 6, 17–26.
- Рябов, С. (1994). Структура і функції знань про політику. *Політичні питання*, 1, 167–169.
- Севастьянова, О. (2013). Проблема виховання в педагогічній спадщині. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 7 (266), ч. II, 126–132.
- Царенко, О. (2011). Особливості формування політичної свідомості в процесі політичної соціалізації. *Наукові праці. Політологія*, 163 (175), 108–112. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили.

References

- Buriak, L. (2012). Sotsiokulturnyi ta dukhovnyi chasoprostir natsionalnoi pam'iaty: problema strukturuvannya [Socio-cultural and spiritual space-time of national memory: the problem of structuring]. *Natsionalna ta istorychna pam'iat – National and historical memory*, 4, 42–51 [in Ukrainian].
- Buiak, V. (2012). *Politychne vykhovannia molodi (filosofsko-osvitnii aspekt) [Political education of youth (philosophical and educational aspect)]*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka [in Ukrainian].
- Vyshnevskiy, O. (2008). *Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky [Theoretical foundations of modern Ukrainian pedagogy]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
- Hanzhurov, Yu. (n.d). *Do pytannia aktualizatsii kontseptiv natsionalnoi pam'iaty [To the question of actualization of the concept of national memory]*. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/publication/dopitannya-aktualizatsii-kontseptiv-natsionalnoi-pam-yati> [in Ukrainian].
- Hurych, I. (2011). *Kontseptualni problemy istorii Ukrainy [Conceptual problems of Ukrainian history]*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].

- Hrytsai, S.** (2009). *Aktualni problemy hromadsko-politychnoho vykhovannia [Current issues of socio-political education]*. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_filos/2009_29/11.html [in Ukrainian].
- Kebuladze, V.** (2013). Pamiat i zabuttia [Memory and oblivion]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 6, 29–35 [in Ukrainian].
- Korzh, H.** (2012). *Istorychna pamiat u stratehiikh natsionalno-patriotichnoho vykhovannia [Historical memory in the practices and strategies of political education]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Makarenko, A.** (1990). *O vospitanii [About education]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Nahorna, L.** (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: theories, discourses, reflections]*. Kyiv : IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Polianskyi, V.** (1999). Istoricheskaya pamyat v etnicheskom samosoznanii narodov [Historical memory in the ethnic identity of the people]. *Sotsis – Socis*, 3, 11–20 [in Russian].
- Posnova, H.** (2004). Osoblyvosti politychnoi kultury molodi [Features of political culture of youth]. *Sotsialna psykholohiia: Ukrainskyi naukovyi zhurna – Social psychology: Ukrainian scientific journal*, 6, 17–26 [in Ukrainian].
- Riabov, S.** (1994). Struktura i funktsii znan pro polityku [Structure and functions of policy knowledge]. *Politychni pytannia – Political questions*, 1, 167–169 [in Ukrainian].
- Sevastianova, O.** (2013). Problema vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni [The problem of education in the pedagogical heritage]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University*, 7 (266), pt. II, 126–132 [in Ukrainian].
- Tsarenko, O.** (2011). Osoblyvosti formuvannia politychnoi svidomosti v protsesi politychnoi sotsializatsii [Features of the formation of political consciousness in the process of political socialization]. *Naukovi pratsi. Politolohiia – Scientific works. Politology*, 163 (175), 108–112. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.08.2020 р.